

SOBRE ELS LEMES I LES CITACIONS A FLORS DEL CALVARI

M. Àngels VERDAGUER PAJEROLS

Introducció

Amb aquesta comunicació pretenem aproximar-nos al món dels lemes i les citacions de *Flors del Calvari*, un llibre que Verdaguer va preparar sobretot entre l'any 1893 —durant la seva estada a la Gleva— i l'any 1895 —a finals del qual el va treure a la llum; al llarg del treball, d'una banda, analitzarem la manera de treballar de Verdaguer a l'hora de triar i posar lemes als seus poemes i, de l'altra, revisarem els autors i els llibres més rellevants dels quals el poeta extreu els lemes i citacions. L'article, però, pretén ser més una història externa que una anàlisi dels continguts dels lemes i citacions, malgrat que, evidentment, cal fer-hi referència.

La pràctica d'encapçalar les composicions amb un lema que n'autoritza la matèria és molt antiga en Verdaguer, i, de fet, és molt comuna en tot el segle XIX. Recordem, per exemple, que era una obligació en el si dels Jocs Florals i que, per tant, els poemes amb què hi participà Verdaguer en portaven: versos extrets de les cançons o dites populars, frases d'escriptors catalans i castellans, versets dels salms, del *Càntic dels càntics* o de les Sagrades Escripures...¹ Però no només això, des del primer

1. Aquests són alguns dels poemes que Verdaguer presentà als Jocs Florals de Barcelona i els lemes que els acompanyaven. Podem veure'n la varietat. «La caseta blanca» (1864): «Ell és la llum, la vida d'el[!] dimana. — Ell de la nit estén los negres vels (D. Calvet)»; «La nina i lo barquer» (1864): «Ay de qui se'n và y no torna! — ay de qui's mor d'anyoransa!»; «Los minyons d'En Veciana» (1865): «Aqueixa serà una esquadra que pel mon sen parlará»; «A la mort d'En Rafel de Casanova» (1865): «Morir es viurer»; «Lo roser del mas d'Eures» (1866): «Qui no se n'adona, no se'n adoba»; «Nit de sang» (1866): «Dies irae, dies ille» [Ofici de difunts]; «Sospir de l'ànima» (1866): «Cupio dissolve et esse cum Christo, S. Pau»; «A l'hèroe montanyès En Josep Manso» (1866): «Llibertat és vida»; «Lo crit dels montanyesos» (1866): «Via fora!»; «Cistella, pinta i anell» (1866): «Ni havia un pages / que'n tenia una filla» [Cançó popular]; «Plor de tòrtora» (1873): «Lo rossinyolet s'es mort — tres dies ha que no canta — jo d'assí m'en tinch d'anar — que l anyorament m'hi mata» [Cançó popular]; «La batalla de Lepant» (1873): «Cantemos al Señor...» [Fernando de Herrera] o el llatí «Cantemus Domino» [Ex., 15, 1]; «Sant Francesc s'hi moria» (1874): «Fulcite me floribus, stipate me malis, quia amore langueo. Cant. Cap. v. 5.»; «Jehovà» (1874): «Venite adoremus et procidamus ante Deum. Psal. 94»; «La barretina» (1880): «Oh bandera catalana — abrígans fins á morir»; «A Barcelona» (1883): «Barcelona archivo de la cortesía, albergue de los extranjeros, hospital de los pobres, etc. Cervantes»; «Lo farell» (1885): «Cataluña cumple mejor que otros pueblos la ley del trabajo impuesta por Dios á todos. S. M. el Rey D. Alfonso XII á la Comisión Catalana»; «Primavera» (1896): «Oh primavera gioventú dell'anno / gioventú primavera de la vita». Per als lemes de l'obra de Verdaguer en general, veg. M. Àngels ANGLADA i D'ABADAL, «Els lemes de Verdaguer» (Ausa, XV, núm. 128-129, 1992, p. 63-66), en què fa un recompte, poc complet i amb errades, dels lemes dels diferents llibres.

llibre específicament de poemes breus, *Idil·lis i cants místics* (1879), trobem aquesta nota d'encapçalament que n'obre la lectura. En el pròleg de la segona edició d'aquest volum, Verdaguer declara literàriament les fonts on ha begut, unes fonts que, en bona mesura, retrobarem en parlar d'altres llibres:

¿Quantes llegendes, que may ningú despertarà, dormen en les pàgines de les *Acta Sanctorum*, tan plenes de bellesa per dins [...]?
¿Quants himnes y cançons d'amor trauen lo cap y baten les ales, per volar a qui'ls cride, entre'ls inspirats conceptes de la *Imitació de Jesucrist*, los celestials col·loquis de l'Amich y l'Amat, les angèliques visions de santa Gertrudis y santa Teresa, y sobre tot en lo llibre en que l'Esperit Sant ha axamplat més les seves ales, lo *Càntich dels càntichs* [...]?²

I Verdaguer hi afegeix, com a objectiu d'aquesta literatura «mística», la idea de fer conèixer l'amor a qui no el coneix (sigui savi o ignorant) —la poesia com a consol, curació, companyia i guia— i fer recuperar la producció poètica de sant Joan de la Creu i de Ramon Llull. Dels seixanta-dos poemes d'*Idil·lis i cants místics*, trenta-set porten lema del *Càntich dels càntichs*, de Ramon Llull, de sant Joan de la Creu, dels pares de l'Església, del salteri, etc. Encara que potser amb menys quantitat que en altres llibres posteriors, ja s'hi veu un interès per a la compleció de la idea del poema a través de la frase introductòria o, al contrari, per mostrar la idea-mare d'on sorgiren els versos.

A «Un poeta al servei de l'altar», Joan Requesens³ apunta les línies que seguí Verdaguer en la poesia religiosa, com a catequista popular, com a ideòleg i com a literat; en aquesta última, especifica que, anant a poar en la poesia culta —qualificada de mística—, el poeta «no es limita a una catequesi poètica de parròquia i pensa en els estrats socials més cultes servint-los parafrasis i glosses bíbliques i literàries. Ramon Llull, Joan de la Creu, Bernat de Claravall, Bonaventura de Bagnorègio, Joaquim de Fiore, Bernat de Hoyos i Dante, set noms dels molts que en lemes presideixen poemes, sense comptar les implícites referències».

Aquesta pràctica d'incorporar lemes a les composicions és present al llarg de tota la producció del poeta i aquests noms, reportats a mode d'exemple, hi són ben representats; durant l'època de la redacció de *Flors del Calvari* i després de la seva aparició imprès, Verdaguer va anar publicant altres llibres, com ara *Roser de tot l'any* (1893-1894) —amb poesies breus presentades a manera de dietari de pensaments religiosos i encapçalades ben sovint per lemes, a vegades coincidents amb els de *Flors*; o tragué a la premsa les sèries d'*En defensa pròpia* (1895 i 1897), on Verdaguer utilitza les citacions i els lemes, entre altres recursos, per crear una prosa eficaç per captivar i convèncer els receptors i lectors.⁴ Preparava simultàniament i en pos-

2. Veg. Segimon SERRALLONGA, «El Càntich dels càntichs de Verdaguer», dins *Anuari Verdaguer 1995-1996*, p. 89-113, esp. l'apartat «El Càntich dels càntichs en l'obra de Verdaguer», p. 89-94.

3. Joan REQUESENS, «Un poeta al servei de l'altar», dins *Verdaguer, un geni poètic. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2002, p. 62.

4. Així, hi trobem, per exemple, l'ús de les màximes de les «Benaurances», que són també al pròleg de *Flors del Calvari*, al costat de la utilització de dites populars i adagis. «En

terioritat a *Flors del Calvari* un altre volum, *Al Cel* —que l'autor considerava la seva segona part—, on se serveix igualment dels encapçalaments dels poemes i de les citacions al pròleg.⁵

Des del començament, o a través del pròleg o a través de les notes que introduïa a les obres, el poeta donava les fonts llibresques dels seus textos que permetien comprovar les lectures que havia fet sobre els temes concrets i demostraven la cultura del Verdaguer escriptor, potser amb la intenció de muntar una imatge d'ell mateix, com a poeta culte, que anés complementant la del poeta «rústic» o popular que des dels inicis s'havia creat. Les citacions i els lemes —dels quals no sempre ressenya la font— poden respondre també a aquest objectiu. El que és segur és que el fet d'aportar noms prestigiosos o coneguts en un propi treball proporciona cert aire d'autoritat i de cultura. És interessant fixar-se en les lectures que demostren les citacions, lemes i referències que dona el mateix escriptor als seus llibres. Però també val la pena fixar-se en les notes manuscrites que no passaren al volum acabat. Tot això, més la revisió de la biblioteca del poeta, permet fer-se una idea de les lectures i dels llibres que realment manejà.⁶

1. Lemes i citacions de *Flors del Calvari*

Si ens centrem en *Flors del Calvari*, les citacions es concentren en la prosa que fa de pròleg. En canvi, els lemes es poden trobar en quatre situacions diferents —amb la mateixa intenció—: a l'inici del llibre, com a inauguració del pròleg, al principi de les seccions del volum i encapçalant els poemes; informen del que es presenta a continuació, cosa vàlida per a tots els poemes, però també per al pròleg i per al llibre en general. Els poemes poden ser una glossa del lema, d'altres en són una adaptació i d'altres un record; i, finalment, també n'hi ha alguns en què el lema és purament un afegitó literari que demostra el coneixement llibresc —i religiós— de Verdaguer, però quasi sempre amb un vincle amb el poema ja sigui per un mot o per la idea de fons.

Les citacions serveixen de confirmació i, si es vol, d'ajut a les paraules del pròleg: a més, són el reflex de les predileccions, de les devocions o de les lectures del Verda-

mols articles, l'argumentació sil·logística —utilitzada sempre *pro domo sua*—, emparada per les citacions bíbliques o patristiques més adients, convenç fàcilment el lector de la bondat dels judicis verdaguerians», dins Narcís GAROLERA «Un escriptor a la defensiva», *Verdaguer, un geni poètic. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2002, p. 83. A la segona sèrie, sorprèn que Verdaguer se serveixi de la pròpia poesia com a citació: veg. «VII. On és la caritat?» (22 d'agost de 1897), quatre versos de «Lo calze i l'arpa» de *Flors del Calvari*.

5. A *Al Cel* les citacions del pròleg i els lemes tenen com a tema principal la idea de la Glòria (sota les imatges del cel, la llum, les estrelles, l'amor, l'esperança o la corona de roses), contraposada a la del món o la terra (sota les del dolor, el plor o les espines). Les fonts no són d'altres que les Sagrades Escripures, els salms o els pares de l'Església.

6. «La biblioteca [de Verdaguer] és instrumental, formada intuïtivament des de les afinitats íntimes amb els autors i des de les necessitats pràctiques del treball intel·lectual». Vegeu una aproximació als llibres de text, de literatura clàssica i del XIX —estrangera i catalana—, i a la *lectio divina* (molt important per al tema dels lemes i citacions, i font i inspiració per a molts textos verdaguerians), en «Lectures de Verdaguer», de Ricard Torrents, dins *Verdaguer, un geni poètic. Catàleg de l'exposició*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2002, p. 41-56.

guer dels anys 90, que poden arribar a convertir-se en una mena d'obsessió per al tema majoritari que les engloba: el dolor vinculat al consol i a l'amor. Recordem que el subtítol del llibre és «Llibre de consols», la poesia com a consol no només per als altres (els lectors), sinó per a ell mateix. Diu al pròleg: «Com lo bon amic ne porta un altre, les primeres contrarietats ensenyaren lo camí á les novelles y ne vingueren á trucar á la meua porta tantes y de tantes menes, que fent los ulls cluch y perdentios la por, per aconortármén, proví de convertir mes penuries en cançons, ja que l'assaig m'havía sortit be; qui canta, sos maís espanta. Desde llavors á quiscun que'm venia á donar cástich, li feya pagar ab una tirada de versos.» I, a més, «En lo món hi há tantes pobres ánimes que portan la Creu y més grossa que la teva y no tenen lo goig de saberla cantar! ¿Qui sab si'ls lo fesses avinent y'ls convidasses á tastar la teva consolació, fent estampar aquexos esbargiments?».⁷ Una idea similar a la que ofería al pròleg d'*I-dil-lis i cants místics*, comentat més amunt, i que Verdaguer rebla en el cas de *Flors del Calvari* buscant l'origen de la tercera secció del llibre: «Aquesta [secció] porta lo nom castellà de Mira-Cruz, per haverne cullides les primerenques, ab la idea de distraure una persona malalta (que al Cel s'fa) en los boscos y jardins de vora'l convent d'aquest nom, á solixent de San Sebastián, la estiuada de 1892.» No és estrany, doncs, que el mateix autor utilitzí aquestes poesies en les cartes (vegeu-ne alguna mostra a nota 7).

1.1. El pròleg

Datat el «Dia de la Mare de Déu d'agost, 1895», es pot veure com a component d'un bloc de tres pròlegs «coetanis»: *Sant Francesc* (1895) i *Perles del Llibre d'Amic e d'Amat* —el pròleg del qual data de «desembre de 1895», malgrat que el volum aparegué pòstumament. Ricard Torrents⁸ va anomenar aquests pròlegs «de

7. Tots els fragments que puguem citar de *Flors del Calvari* (poemes i pròleg) estan extrets de la primera i única edició controlada per l'autor (Barcelona: Henrich i Cia, 1896): «Pròlech», p. 9-18. En una carta a Amadeu Vives del 20 de juliol de 1894, tot just editada per Margarita Tintó a l'*Anuari Verdaguer 1997-2001* (p. 263-268), Verdaguer deixa constància del consol que li produeix la poesia i l'interès que serveixi també de consol per als altres. No deixa de ser «simbòlica» la idea de considerar la pròpia paraula (la pròpia producció, els seus «cants») tal i com el considerava la dels escriptors catòlics o de les Sagrades Escripures: models de comportament i de visió cristiana del món i, per tant, portadors d'aquest consol. El poeta cita una sèrie de poemes de *Flors del Calvari*, concretament de «Flors de Mira-Cruz» (IX, XXXIII, VIII, CXI). No és, però, l'única vegada que fa servir la poesia d'aquest volum o per «atac», per aclarir una idea, per suggerir-ne una altra o per consol: veg., per exemple, cartes 892 («Flors de Mira-Cruz», XCIX), 955 («Flors de Mira-Cruz», CXXII i XCIX), 982 («Creus»), 1021 («Flors de Mira-Cruz», CXXIII) del vol. VIII de l'*Epistolari de Jacint Verdaguer* [des d'ara *EJV*]; també la 1058 («Flors de Mira-Cruz», LIV) i la 1089 («La sega») del vol. IX de l'*EJV*. Tenint en compte l'*EJV*, a més, es pot trobar una altra línia d'estudi quant a les citacions utilitzades per Verdaguer: les que trobem inserides en la correspondència personal del poeta. Posem per exemple les cartes adreçades a Claudi López, a Joan Güell, a Narcís Verdaguer i Callís, a Jaume Collell o al bisbe Morgades (955, 976, 1058 —ja reportades—, 1088, 1118 del vol. VIII i IX de l'*EJV*). Ens trobem davant de lletres de 1893 a 1895, semblants als articles d'*En defensa pròpia*, i on l'ús de les citacions d'autoritats és un vehicle de defensa-atac o de convenciment.

8. Ricard TORRENTS, «L'autobiografia en els pròlegs de Verdaguer: la construcció del mite personal», *Anuari Verdaguer 1995-1996*, p. 49-71, esp. 61-65.

rebel·lió / sublimació», perquè, sense fer-hi referència explícita a la situació d'ell mateix en aquells anys conflictius, el que fa el poeta és exposar la gestació, els orígens i els objectius dels llibres.

En el cas de *Flors del Calvari*, Verdaguer presenta, a través d'unes pàgines amb citacions diverses, la doctrina de la tribulació⁹ i el poder aconsolador d'aquesta —d'acord amb el subtítol «Llibre de consols», el lema de les benaurances («Benaventurats los que ploran / perquè serán aconsolats») i el lema de Ramon Llull de l'inici—, per demostrar que el poeta —que com a home ha sofert i que ha destil·lat del dolor aquest llibre— és capaç a través dels seus versos d'oferir al lector el consol que ell ha trobat en la poesia.

«El prologuista no és el poeta que ha cedit a la pressió dels propis sentiments de revolta, de venjança, de sarcasme» —en paraules de Torrents— «és un autor que es proposa de fer veure que els seus versos contenen el poder transformador de la poesia [...] Verdaguer hi vol desactivar, per via teològica, l'agressivitat lírica de les poesies del recull. Presenta els gemecs de dolor i els dicteris com si fossin jaculatòries de fervor místic, a l'estil dels autors citats al pròleg, exponents, els uns, d'aquella mena de literatura devota que, prenent girs masoquistes, aconsella l'autopunició, la recerca de l'aflicció, i els altres, exponents de la poesia mística que, superada la via "purgativa", troba en la via "unitiva" la sublimació del sofriment en joia i exultació.»

El lema introductor del pròleg és, com hem dit, del *Llibre d'Amic e Amat* («Vehia's pendre l'amich e ligar e ferir e aucir per amor de son Amat; e demanarenli aqueyls qui'l turmentaven: ¿Hon es ton Amat? Respos: Velvos en lo multiplicament de mes amors e en la sustentació que m fa de mos turments. R. Lull.»); segons Rosalia Guilleumas,¹⁰ aquest tractat místic del dolor i de l'amor va deixant en Verdaguer «un ressò» important. Pensem que és entre 1894 i 1896 que el poeta enllestí les *Perles del Llibre d'Amic e Amat*. Es produeix una identificació entre la situació passada per Verdaguer i la que va viure el mateix Llull; l'actitud de l'Amic arriba potser a poder-se assimilar a la que observà Verdaguer en la tragèdia. El poeta admirava l'escriptor mallorquí, el veia com a mestre i guia, dirà al pròleg de *Perles del Llibre d'Amic e Amat*: «me calia entrar d'una vegada i enfortir-me en la difícil i aconsoladora doctrina de que les "tribulacions, plors, sospirs, tristors, trebayls i perills són delectació de l'Amat".»

Encapçalar el pròleg amb un versicle fonamental de l'obra lul·liana prova que «la doctrina lul·liana sobre l'amor havia estat en aquesta època plenament compresa i acceptada per Verdaguer». Guilleumas resumeix el que significava Llull en aquell moment per a Verdaguer: el poeta místic excels (per a ell, «Fora dels llibres sagrats jo no recordo haver llegida poesia mística més alta i que entrés més sobiranament esbalaïdora i lluminosa en la meua ànima»), l'home de dolors (amb una vida de lluites i dificultats) i el franciscà (Llull ho és per la seva vida i obra filosòfica); l'escriptor

9. Veg. la defensa que fa Verdaguer de la doctrina de la tribulació a la carta 1165 de l'*EJV* (vol. IX), adreçada a Cosme Vidal i datada el 3 de desembre de 1895: «A lo que diu V. de que la doctrina del sofriment, del sacrifici i de la humiliació es contra la vida, li diré que sens ella jo seria mort, y espero respondre millor en mes *Flors del Calvari* [...]».

10. Rosalia GUILLEUMAS, *Ramon Llull en l'obra de Jacint Verdaguer*. Barcelona: Editorial Barcino, 1953.

mallorquí influeix potser fins en l'aspecte formal de la poesia breu, o en la manera de presentar els poemes de *Flors del Calvari*.

Del proemi, destaquen també les citacions extretes de la *Imitació de Crist* de Tomas de Kempis. Verdaguer el tenia ben present. A finals de 1894 Terenci Thos i Codina li envià la seva traducció catalana —*Tractat de la imitació de Christ* (vegeu l'apartat que hi dediquem)—, que Verdaguer llegí i repassà amb atenció; no vol dir això que no el conegués abans ni que emmanllevés les citacions i els lemes del llibre de Thos i Codina, però, tot i això, hi ha molts passatges i mots subratllats i assenyalats per Verdaguer en l'exemplar de la seva propietat —conservat a la Biblioteca de Catalunya. La *Imitació* era un «mirall de vida espiritual» present en la societat catalana conservadora i n'hi havia diverses traduccions i edicions a l'abast. Només per veure'n l'«actualitat», esmentem que el prevere Ramon Font publica l'any 1896 *Calvari amunt*,¹¹ un recull de pensaments extrets de frases de la *Imitació* sobre la creu, i presenta així el Kempis: «Pels predicadors es una mina d'or, pels confessors un pou de ciencia y guia, consol y escut pel poble fidel.» No és gens estrany que Verdaguer extragués d'un llibre manual, conegut a la perfecció per ell i per intel·lectuals i sacerdots de l'època, citacions i lemes per il·lustrar un volum que té com a finalitat el consol, el guiament i, com a tema important, la Creu.

La Bíblia i les màximes dels escriptors catòlics antics i moderns i dels pares i doctors de l'Església —de l'Eclesiàstic, de sant Pau, de sant Joan Crisòstom, sant Bernat o del pare dominic J.-B.-H. Lacordaire— són les fonts de les altres citacions del pròleg. Totes versen sobre el tema del dolor i del consol, els dos eixos clau del llibre. Verdaguer els cita un darrere l'altre en una mena d'afany per englobar-los tots dins el seu discurs, a vegades ni donant l'autor a qui fa referència. Vegeu, si no, aquest fragment:

Cabalment á nostre Senyor li es tan plahent que l'ánima pateca, que, segons un piadós autor, si no hi hagués altre medi enviaria un Angel perquè la atribulés.

L'infortuni, diu lo P. Lacordaire, es lo vestit més hermós ab que l'home's pot endiumenjar, y'ls enemichs no saben pas lo que's fan quan nos lo posan.¹² *Quan arribes*, diu l'autor de la «Imitació de Jesucrist», *á trobar dolça y saborosa la tribulació, estigas content de tu meteix, puix has trobat lo paradís sobre la terra*. Sant Joan Crisòstom arriba a dir en son entusiasme per les penes: *Portar la Creu per Jesucrist es més honorós que ser Doctor, Apòstol y Evangelista. Qui ama á nostre Senyor com se mereix, s'estima més portar los grillons y la Creu que estar ja en lo cel: no escau*

11. Ramon FONT, *Calvari amunt*. Girona: Estampa de Tomàs Carreras, 1896. Aquest llibre es troba dins la biblioteca verdagueriana conservada a la Biblioteca de Catalunya.

12. Prenem, com a mostra, l'exemple d'aquesta citació —que no sembla pas literal. Sabem que Verdaguer posseïa el següent llibre a la seva biblioteca: P. LACORDAIRE [Jean Baptiste Henri (1802-1861)], *Pensées choisies du...*, Extraites de ses oeuvres et publiés sous la direction du R. P. Chocame, 5a ed., Paris: Lib. Poussielgue, 1886, vol. I [R. 8.881]. Al capítol dedicat al «malheur», hi trobem la frase d'on el poeta extreu la citació: «Le malheur est le plus beau vêtement que l'homme puisse porter, et les ennemis ne savent pas ce qu'ils font en vous en couvrant» (p. 284). Vegeu més avall el repàs al manuscrit 1463/10 de la Biblioteca de Catalunya.

ni enjaya tant la corona de perles com la cadena de ferro y la Creu que's porta per Jesucrist. Jo m'estimo més ser afligit que glorificat pel meteix Déu. Sant Francesch anomena á les malalties y dolors germans seus, y santa Teresa que'ls conexas bé, no'ls hauria donats per tots los tresors del món.

1.2. Els poemes

Perquè ens puguem fer una idea del volum de material a estudiar, establim una simple estadística: a la secció I, «Crucíferes», de seixanta-quatre composicions, porten lema quaranta-nou; a la secció II, «Esplais», de dinou, en duen disset; i a la secció III, «Flors de Mira-Cruz», de cent quaranta-cinc poesies n'hi ha quaranta amb lema.

A més, la primera i la tercera secció porten lema general que obre aquella part. La primera, «Crucíferes», Verdaguer l'encapçala amb dos lemes: «Rassebrano tormenti e pur son fiori»; i «—Jo voldria que'm digueses / d'hon has tretes tantes flors? / —Aquestes flors les he tretes / de les penes del meu cor. (*Cançó popular.*)» I la tercera, «Flors de Mira-Cruz» amb: «Hiems transiit, imber abiit et recessit. Flores apparuerunt in terra nostra. / L'hivern s'allunya, les pluges son passades; se veuen les primeres flors en nostra terra. *Cant.*, 2, 11». Com es pot veure, es tracta d'uns lemes acordats amb el títol i el contingut de la secció, que ajuden a entendre el títol general del llibre *Flors del Calvari* —l'element comú en són les flors, el dolor, la creu i l'amor.

Els lemes que presideixen els poemes es converteixen en guia de lectura i model a seguir, i formen tots ells un recull de frases de la doctrina de la tribulació, que ja havíem vist al pròleg: petites oracions i sentències per reflexionar.

Passem a una altra senzilla estadística, per tal d'adonar-nos de la llengua amb què Verdaguer cita aquestes frases. 1) Dels lemes en llatí, divuit porten la traducció (seva?) i la gran majoria (setanta-set) estan inclosos només en la llengua original. No deixa de ser estrany aquest fet de traduir o no els versets en llatí, perquè el poeta no és sistemàtic: semblaria que amb la traducció hi haurien d'anar les citacions més llargues i difícils; doncs no és ben bé així, perquè el senzill «Ave spes unica» porta l'afegit català «Salve esperança única» (poema «A la Creu» d'«Esplais»). 2) De lemes en castellà, n'hi ha sis (dos de santa Teresa, dos de sant Joan de la Creu i dos de Rivadeneira¹³). 3) Dels lemes en català, un és una cançó popular, vuit són d'altres autors —molts són en realitat traduccions de sant Francesc de Sales, Tertul·lià, santa Teresa, etc. — i, finalment, disset provenen de Ramon Llull. 4) En italià n'hi ha tan

13. Són extrets del llibre *Tratado de la tribulación, compuesto por el P. Pedro de Rivadeneira* (Madrid: Imprenta y Fundición de M. Tello, 1877), exemplar de la biblioteca de Verdaguer que es conserva a la Biblioteca de Catalunya (R. 9.714) i que el poeta havia llegit —ho proven els senyals en llapis en els marges, tècnica usada per Verdaguer per marcar paràgrafs, imatges i frases que li interessaven i que podia utilitzar en la seva obra. Els lemes de *Flors del Calvari* formen part del cap. XII (p. 111), «De los medios que debemos tomar en el tiempo de la tribulación», i del cap. XIII (p. 118), en què continua l'anterior subtema.

sols tres (dos d'origen, de moment, desconegut i un de sant Francesc d'Assís¹⁴), i 5) per últim, quatre lemes en francès: tres de sant Francesc de Sales¹⁵ i un d'una pregària del general Gaston de Sonis. Tot això marca una gran varietat d'anàlisi. Respon, sens dubte, a l'interès de Verdaguer de donar aquesta amplitud quant a la llengua i les fonts, i a l'interès de l'escriptor de mostrar al lector una tria ben diversa de les lectures sobre els temes de la seva atenció. A més de deixar constància del domini d'aquestes cinc llengües.

Hi ha, entre tots, un cas interessant, perquè el lema es repeteix, però una vegada només en llatí, l'altra amb la traducció (de Verdaguer?) en català: a «La pedregada», «Imber abiit et recessit: flores apparuerunt in terra nostra. *Cant.*, 2, 11.» i, com a entrada a la secció «Flors de Mira-Cruz, «Hiems transiit, imber abiit et recessit. Flores apparuerunt in terra nostra. / L'hivern s'allunya, les pluges son passades; se veuen les primeres flors en nostra terra. *Cant.*, 2, 11.» No és una traducció simplement literal, es tracta d'una mínima traducció poètica (?).

A la vista dels manuscrits del llibre *Flors del Calvari*, encara que no ho hem fet sistemàticament amb tots els poemes, es pot deduir que Verdaguer va afegir i retocar els lemes sobretot en els últims estadis de preparació del volum. Als últims manuscrits que s'han conservat (ms. 381/2 i el ms. 3104 de la Biblioteca de Catalunya) es pot anar comprovant la manera de treballar en aquest sentit, donant per bons o rebutjant lemes que havia incorporat en un primer moment, afegint-n'hi a última hora entrelineats al manuscrit en net, col·locant traduccions catalanes on n'hi faltaven, etc. A més, Verdaguer en l'últim manuscrit encara retoca: hi ha, doncs, variacions respecte a l'edició de 1896. Tot això ens portaria a una casuística molt detallada, però interessant sens dubte, que deixem tan sols apuntada.

14. «Tanto è il bene che io aspetto, che ogni pena m'è diletto. *St. Francesch.*» és l'encapçalament del poema «Fretura». Entre els llibres de la biblioteca de Verdaguer de tema franciscà —vegeu-ne l'anàlisi dins l'estudi preliminar a *Sant Francesc*: a cura d'Isidor Cònsul (Vic: Eumo Editorial / Societat Verdaguer, 2001, p. 66-77)—, hi havia *I fioretti di San Francesco, testo di lingua secondo la lezione adottata dal P. Antonio Cesari* (Millà: Casa editrice Guidoni, 1883). L'exemplar de la Biblioteca de Catalunya (R. 6.963) està assenyalat en llapis en molts dels paràgrafs. A més del text de *Les floretes*, aquesta edició incorpora «Delle sacre sante Istimate di S. Francesco» (p. 108-148), d'on pot extreure el poeta el lema (p. 109, amb senyal al marge dret): «San Francesco [...] cominciò a predicare, proponendo per teme della sua predica queste parole in volgare: *Tanto è il bene... m'è diletto*».

15. A la biblioteca de Verdaguer hi havia, segons constava al registre de la Biblioteca de Catalunya amb el núm. 8.883, un llibre de sant Francesc de Sales intitulat *Flore Mystique de ... ou la Vie chrétienne sous l'emblème des plantes* (París: Victor Palme, 1874), font d'almenys un dels lemes en francès del llibre segons una anotació de Verdaguer al ms. 381/2 (f. 74): «Que notre cher Jésus crucifié soit à jamais un bouquet sur notre coeur. Oui, car ses clous son plus désirables que les oeillets. S. Fr. Sales Flore M. 151»; però, a més, l'exemplar de la BC —que no porta el núm. de referència indicat, sinó el de 181.724— està ple de senyals i marques en llapis. Només comentem un cas, per tal de confirmar-ne la lectura i utilització per part de Verdaguer: a la carta 892 (vol. VIII), adreçada a Tomàs Forteza el 12 d'abril de 1892, Verdaguer li diu «Recordé V. la bresca de mel que S. Fran.^{co} de Sales diu que hi ha en l'arbre sant de la Creu. // D'ensà que t'plantí en mon cor, / creu de Jesús amorosa, / les penes me son plahers, / mes en cada espina una rosa.» Aquest quartet que passarà a «Flors de Mira-Cruz» (XCIV) té l'origen en la idea continguda a la p. 183 (assenyalada en llapis) de *Flore Mystique*: plantar la creu de Crist al cor i les creus del món semblaran rosos. Una glossa poètica, doncs, de la imatge de sant Francesc de Sales.

Pel que fa a *Flors del Calvari* no hi ha constància, a l'*Epistolari de Jacint Verdaguer*, de com actuava l'autor en aquesta qüestió. Sí que n'hi ha, en canvi, d'un altre llibre, *Roser de tot l'any*, construït en primera instància a partir d'entregues setmanals a *La Veu de Catalunya*. En un parell de cartes (la 973 i la 975 del vol. VIII) Verdaguer, adreçant-se a Joan Batlle i a Narcís Verdaguer i Callís respectivament, diu: «Vetaquí i roseret de la setmana. Pel dia de santa Teresa, á més del lema que hi ha, se me n ocorren dos: *His ad aethera* y *Per te m'inalzo á volo*. Tria»; i «Vetaquí i roser de setmana; si calia posar la traducció sota ls lemes llatins, vosaltres mateixos.»

2. Fonts i mètode de treball

Tractarem, des del punt de vista de la manera de treballar que demostra Verdaguer —de la qual ja hem anat oferint algunes pinzellades—, algunes fonts que utilitza: la *Imitació de Crist* i Ramon Llull; tenim disset lemes lul·lians i catorze de la *Imitació* a *Flors del Calvari*. Mostrarem, posteriorment, alguns manuscrits interessants per exemplificar aquest mètode de treball en el cas de les citacions i els lemes.

2.1. Imitació de Crist de Tomas de Kempis

A la biblioteca de Verdaguer, conservada a la Biblioteca de Catalunya, hi ha diversos exemplars de la *Imitació de Crist*. Ens n'interessen dos: 1) T. de Kempis, *De Imitatione Christi*. Libri quatuor. Editio novissima, sacrae scripturae textum adnotatione et variis rerum indicibus locupletata. Mechliniae, H. Dessain, 1881; i 2) Terenci Thos i Codina, *Tractat de la imitació de Christ, traduït de la llengua llatina á sa primogénita la llengua catalana, per..., doctor en Dret y Mestre en Gay Saber*, Barcelona, A. López Robert, impressor, 1894.¹⁶

Al manuscrit BC 381 (Plec 19, Caixa 7 [ara ms. 381/2]) —un dels que presenta un estadi més elaborat del llibre i, per tant, un dels que ja conté els poemes amb els lemes més o menys definitius i el pròleg en la penúltima redacció—, hi ha en llapis, darrere de les citacions de la *Imitació*, uns números que corresponen a les pàgines del primer dels llibres, cosa que ens fa afirmar —juntament amb el fet que el volum propietat de Verdaguer està farcit de ratlles en llapis— que era l'exemplar que utilitzava el poeta a l'hora de fer les citacions, almenys les d'aquest període. A més de contenir aquestes notes en llapis amb les referències a les pàgines de les citacions de la *Imitació*, al manuscrit també hi ha alguna nota extreta del llibre de Thos i Codina. Per exemple, al pròleg trobem aquesta citació: «*La Creu, com diu la "Imitació", sempre està á punt y sempre t'espera; no'n pots defugir, perquè hon se vulla que vajas, com te dus á tu meteix, á tu meteix te trobarás. Mira en amunt mira en avall, aguayta á*

16. Amb la signatura Verd 7-I-17, i el número de referència 8.535, el primer, i el segon, amb la signatura Verd 4-I-8, i el número de referència 9.853. Pel que fa a la traducció de Thos i Codina, sabem que a la carta 1073 de l'*EJV* (vol. IX) el seu autor-traductor dóna les gràcies a Verdaguer per haver-li enviat «unes encoratjadores paraules» amb motiu de la tramesa del *Tractat*.

fora, aguayta á dins, per totes les bandes trobarás la Creu.» Al manuscrit hi ha la referència «Thos 117, p. 4 L 2», que és exactament el lloc de la referència que cita (pàgina 117, paràgraf 4 del Llibre I; Verdaguer marcà amb una ratlla en llapis aquests mots en el llibre de Thos; malgrat això el poeta no es limità a transcriure els mots de Thos, sinó que els modificà (els embellí literàriament, oferint-los un vocabulari més ric). Thos i Codina havia escrit: «La Creu, doncs, sempre está aparellada, y per tot arreu t'aguarda. / No pots escapar ahont se vulla que fuges, puig tot arreu ahont vages, á tú mateix te portas y sempre á tú mateix te trovarás. / Guayta en amunt, guayta en avall; guayta á fora, guayta á dins; y per tot arreu trovarás la creu [...]»

Si repassem els lemes dels poemes amb les notes manuscrites [Ym + núm. de pàgina], tenim la següent casuística que permet assegurar la font dels lemes. Només en dos casos els lemes estan traduïts (vegeu els assenyalats amb el número 2 i 3 de la llista) i a la majoria de les referències correspon un senyal en llapis de mà de Verdaguer a les pàgines del llibre. Aquesta és la forma de treball en estadis intermedis; en cap cas aquestes notes sobre les pàgines d'un llibre o les al·lusions explícites a la font no passen als manuscrits definitius ni a l'edició:

1. «Crucíferes», III, sense títol, «Dimitte omnia transitoria, quære aeterna. *Im.*» [ms. 381/2, f. 34: Ym 123]: p. 123 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*.
2. «Crucíferes», IV, sense títol, «Magna res est amor... nam omne amarum dulce ac sapidum facit. / Gran cosa es l'amor... puix fa lo amargant, dolç y saborós. *Im.*» [ms. 381/2, f. 38: Ym 135]: p. 135 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*.
3. «A un pobre», «Utinam dignus esses aliquid pro nomine meo pati. / Tant de bo fosses digne de passarme alguna per mi. *Im.*» [ms. 381/2, f. 35: Ym 120]: p. 120 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*. No hi ha senyal en llapis al llibre.
4. «Defalliment», «Qui adheret creaturae, cadet cum labili. Qui amplectitur Jesum, firmabitur in oevum. *Im.*» [ms. 381/2, f. 37: Ym 94]: p. 94 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*.
5. «Penes dolces», «Sine dolore non vivitur in amore. *Im.*»: el poema no es troba al ms. 381/2.
6. «Flors de Mira-Cruz», XVI, «Si socius fueris penae, eris et gloriae. *Im.*» [ms. 381/2, f. 31: Ym 113]: p. 113 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*.
7. «Flors de Mira-Cruz», XXVIII, «Quanto quisque plus sibi moritur, tanto magis Deo vivere incipit. *Im.*» [ms. 381/2, f. 33: Ym 120]: p. 120 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*.
8. «Flors de Mira-Cruz», XLVII, «Si vis regnare mecum, porta crucem mecum. *Im.*» [ms. 381/2, Ym 282]: p. 282 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*. Referència extreta de darrere de la portada del manuscrit, d'entre un llistat de lemes (veg. l'apartat de «Còpies i extractes de fonts»).
9. «Flors de Mira-Cruz», LVI, «Si pati non vis recusas coronari. *Im.*» [ms. 381/2, f. 30: Ym L. 3]: L[libre] 3, [p. 175] del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*.
10. «Flors de Mira-Cruz», LXI, «In Cruce gaudium spiritus. *Im.*»: no porta número al ms. 381.
11. «Flors de Mira-Cruz», LXXV, «In Cruce salus. *Im.*»: no porta número al ms. 381, però la composició immediatament anterior [FMC, XVI] del foli 31 porta la nota «Ym 113», que també correspon a la pàgina del d'aquesta.

12. «Flors de Mira-Cruz», LXXXI, «Ubi mihi bene fuit sine te? Aut quando male esse potuit praesente te? *Im.*» [ms. 381/2, f. 27: Ym 294]: p. 294 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*.

13. «Flors de Mira-Cruz», XCV, «Si libenter Crucem portas, portabit te. *Im.*» [ms. 381/2, f. 24: Ym 115]: p. 115 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*. No hi ha senyal al llibre.

14. «Flors de Mira-Cruz», XCVI, «Brevis gloria quae ab hominibus datur et accipitur. *Im.*» [ms. 381/2, f. 26: Ym 92]: p. 92 del T. de Kempis, *De Imitatione Christi*.

La *Imitació* no tan sols serveix a Verdaguer com a font per als lemes i citacions que en tria, sinó que és origen d'imatges i motius per als poemes de *Flors del Calvari*. No podem dir que aquestes imatges es trobin exclusivament a la *Imitació* —algunes poden estar tretes de la tradició cristiana—, sinó que hem pogut comprovar com, en llegir el llibre de Thos i Codina, Verdaguer assenyala imatges que el colpeixen, marca fragments que li interessin, etc. I si seguim, tot analitzant-la, aquesta forma de treballar ens adonarem que moltes de les imatges apareixen a l'interior del seu volum; a vegades de la imatge sorgeix el poema.

a) Thos i Codina, Llibre I, capítol 20, p. 51 «dexa lo vá pera'ls vans»; a «Flors de Mira-Cruz», CXVI:

Dexa lo vá per los vans,
la terra als terrosos dexa;
val més un pamet de cel
que deu mil lleugues de terra.

b) Thos i Codina, Llibre II, capítol 8, p. 102 «En aquests [flagells] no deus defallir ni desesperar, ans be a la voluntat de Deu ab fermesa estar, y tot quant t'esdevinga á llahor de Jesu-Christ patir; puig després del hivern ve l'estiu, després de la nit torna'l dia y després de la tempestat la gran serena». Idea que també pot provenir del *Càntic dels càntics* («Hiems transiit, imber abiit et recessit. Flores apparuerunt in terra nostra. / L'hivern s'allunya, les pluges son passades; se veuen les primeres flors en nostra terra. *Cant.*, 2, 11.»), lema de la secció de «Flors de Mira-Cruz» o dels salms («Qui seminant in lacrimis in exultatione metent. *Salm.* 125, 5.» de «La sega»); es tracta, de totes maneres, d'una imatge o idea implícita als poemes «La sega» o «Esperansa», i glossada en «Flors de Mira-Cruz», XXIX:

Quan se pateix per Jesús
lo goig segueix á la pena,
l'estiu segueix al hivern,
al temporal la serena.

c) Thos i Codina, Llibre II, capítol 7, p. 97 «Qui s'agafa á la criatura, caurá ab lo esllavissadís; qui s'abrassa ab Jesús romandrà ferm per sempre.» El poema «Defalliment» porta de lema en llatí la frase tot just apuntada (Qui adheret creaturæ, cadet cum labili. / Qui amplectitur Jesum, firmabitur in ævum. *Im.*); en aquest cas,

sembla clar que el poema de Verdaguer és la glosa de la idea continguda en l'e-pígraf.

Recolzím en una canya
que de brèvola's trencá;
y al vèurem caure per terra,
mans y cor m'escalabrà.

De canyes ja no'm reffo;
me refermo en Jehovah;
la columna hon me refermo
vejám qui la trencará.

d) Thos i Codina, Llibre II, capítol 1, p. 81 «Fes lloch, donchs, á Christ, y á tots los demés tanca la porta. Tenint á Christ, rich ets, y prou ne tens»; vegeu «Pobresa»:

Me vingué ab la pobresa la bonança;
perdent los bens també'n perdía'l jou;
si de res jo sentía la recança
me deya Déu: «¿De mi no'n tindrás prou?»

Encara cal esmentar un altre cas, en aquest mateix sentit, sorgit entre els manuscrits de *Flors del Calvari*, concretament al ms. 369/15, que conté esborranys de les composicions del volum. Al costat d'una provatura poètica al f. 49r —que finalment desestimà per a la secció de «Flors de Mira-Cruz», que no acabà per al llibre, però que en té totes les característiques—, apareix l'anotació en llapis de «Thos 81». Es tracta d'una glosa de la mateixa sentència d'aquest cas d):

- 1 Fes lloch á Crist en ton cor
al mon tàncali [la porta]
- 2 y als demes tanca la porta
- 3 si l mon hi arriban a entrar
que s hi entran los demes
- 4 trobaras a Cristo fora
á Jesus traurance [fora]
al bon Jesus trauran fora

2.2. Ramon Llull i el Llibre d'Amic e Amat

Els poemes de *Flors del Calvari* foren redactats simultàniament a la còpia fragmentària del *Llibre d'Amic e Amat* manuscrita que es conserva a la Biblioteca de Catalunya; igualment són coetanis a la redacció de les gloses que en va preparar, titulades *Perles del Llibre d'Amic e Amat*.

Segons ha recollit Rosalia Guilleumas, Verdaguer féu del *Llibre* més d'una còpia que es conserva al manuscrit de la Biblioteca de Catalunya 1463, núm. 16 (ara ms.

1463/13). A part d'una còpia A, datada entre 1877 i 78 (Ja que diu el mateix poeta que va treure de la Biblioteca de Sant Joan o Biblioteca Universitària —«sois n'he pogut posseir la dolenta còpia que llavors ne vaig treure»—), les que ens interessin, per ser les coetànies a la redacció de *Flors*, són:

1. l'anomenada Còpia B, de 1893,¹⁷ que conté cent quaranta versicles del *Llibre d'Amic e Amat* —del primer al 271 provenen de l'edició fragmentària del *Llibre d'Amic e Amat* de Jeroni Rosselló (Palma, 1886) i del 273 fins al final provenen del *Blanquerna* (València, 1521);

2. la Còpia C, de 1895-96,¹⁸ amb vint-i-tres versicles, extrets de l'edició valenciana de 1521 i copiats a partir del número 275, però només els que no són ni a A ni a B.

3. A dins hi ha un full doble de carta no cosit, D, de les mateixes característiques que B i C, amb lletra de 1895-6, que conté vint versicles extrets del ms. B, «triant els de caràcter més auster», a més d'un conjunt de «màximes del mateix caràcter procedents d'autors diversos».¹⁹

Aquest últim cas és un dels molts reculls dels possibles lemes per a les composicions d'aquells anys que es guarden entre els papers verdaguerians; entre les màximes d'altri que no són de Lluïll, hi ha les de tres composicions de *Flors del Calvari* i el lema d'una citació del pròleg sobre la creu de Tomas de Kempis:

a) «*La Creu*, com diu la «Imitació», *sempre està á punt y sempre t'espera*» al paper manuscrit diu «*CruX semper parata est, et semper te expectat. Ymit.*»;

b) «*Multi et magni sunt languores mei, sed amplior est medicina tua. St. Agustí.*» de la crucifera número VI, sense títol «*Era mon cos una llaga...*»;

c) «*Qui hic cruciantur, a te consolantur. St. Agustí.*» del poema «*Símil*», i

d) «*Si pati non vis recusas coronari. Im.*» —amb la referència al llibre de la *Imitació* d'on està extret (L. 3 C.), tal i com hem comprovat abans—, de «*Flors de Mira-Cruz*», LVI.

El manuscrit, doncs, a més de contenir les còpies de Lluïll, mostra també referències d'altres autors. Vol dir tot això que Verdaguer es preparava fins i tot per tenir a punt llistes de lemes per acabar de polir les seves obres? Ho comprovarem de manera afirmativa més endavant. Rosalia Guilleumas, pel que fa a aquestes llistes —localitzades ací i allà en els papers personals de Verdaguer, tal i com repassarem tot observant el cas de *Flors del Calvari*— i, concretament comentant aquesta peça

17. F. 1-16, paper blanc ratllat amb lletra del decenni 91-00. Al f. 1r hi ha el gravat i jaculatòria del Sagrat Cor de Maria i de l'11 al 14, el membre de Montserrat amb la data impresa 189...

18. F. 21-24, full blanc plegat per la meitat i cosit, amb lletra més gran i descurada de finals del decenni 91-00.

19. GUILLEUMAS, *op. cit.*, p. 81. Guilleumas, en la presentació de *Flors del Calvari* com a obra lul·liana, matisa alguns punts de la utilització de Lluïll en el llibre: 1. la major part de les composicions són glossa viva, personal i sagnant del versicle de Lluïll que les encapçala; i 2. en un cert nombre de poesies el lema ha estat posat com un pur artífici literari.

de què parlem i fent èmfasi en la figura de Llull, es demana quin ús n'hauria fet el poeta en una època caracteritzada de conflictiva i conclou que tant podien haver-li servit d'obrador per als poemes com de lectura i defensa en els moments difícils de la crisi —ja hem dit de manera succinta que Verdaguer cita les màximes i els lemes en pròlegs, poemes, cartes o en les proses d'*En defensa pròpia*:

¿Foren aquestes pàgines un elenc de temes per a futures composicions o bé un breviari íntim de dolor? Tenint en compte l'afició, ja antiga, de Verdaguer a encapçalar les seves poesies amb un lema que les autoritzés, possiblement fou la primera destinació la que li fou assignada pel nostre poeta; però, observant també en altres indrets [...] la gran abundància de màximes del mateix caràcter, no podem menys de pensar en una defensa típica del poeta i del místic, per a la qual s'armava espiritualment amb totes les armes de l'ascètica. I per a aquesta veritable «defensa pròpia», és Ramon Llull qui li facilita les armes més polides i eficients.

D'aquest manuscrit del *Llibre d'Amic e Amat*, en destaquem encara el poema «Caiguda», de *Flors del Calvari*, que no porta cap lema de Llull, però que és realment una glossa del *Llibre* que Verdaguer va pensar d'incorporar a les *Perles* núm. 35 i que trobem a la còpia A del *Llibre*, però amb lletra dels anys 90. Val la pena posar èmfasi al sistema de treball de Verdaguer: una constant revisió de la seva obra i una constant reelaboració amb el material que té a l'abast (lletres de diferent època en un sol manuscrit); i, a més, la utilització simultània dels seus papers en el moment de la composició poètica:

Consirós anava l'amic en les carreres de son amat, e ensopegà
e caec enfre espines, les quals li foren semblants que fossen flors
e que son lit fos d'amors. R. Llull.

Tan depressa caminava pel camí dels meus amors, que en sa carrera dexava los aucellets voladors.	Cayguí sobre les espines que prenguí per llit de flors; pensant ab les flors divines de les eternes dolçors.
---	---

Flors del Calvari i Glossa 35, *Perles del Llibre d'Amic e d'Amat*.²⁰

2.3. Còpies i extractes de les fonts

Es conserven molts llistats de lemes escampats en diversos papers de Jacint Verdaguer, tant al fons de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona com al de la Biblioteca de

20. Al manuscrit 1463, núm. 16, el poema varia en els darrers versos, l'últim escrit en llapis (la resta és en tinta negra): «Tan de pressa caminava / pel camí de mes amors / que en sa carrera deixava / los aucellets voladors. // Cayguí sobre les espines / que m semblaren llit de flors / y un cant de notes divines / ressonava en nostres cors»

Catalunya. L'ús d'aquests llistats manuscrits és evident a l'hora, sobretot, de preparar un llibre per a la impremta: devia ser una manera de tenir a l'abast tota la informació necessària per acabar de polir un volum, a més tenint en compte que alguns lemes eren afegits a última hora, en el darrer estadi de revisió. N'hem vist un exemple en el manuscrit que és la còpia del *Llibre d'Amic e Amat*. Repassarem en aquest apartat, ni que sigui ben breument, alguns d'aquests llistats per a veure'n l'ús efectiu a *Flors del Calvari*.

El ms. BC 381/2, abans citat, conté bona part de les composicions incloses a *Flors del Calvari*. Darrere la portada, aprofitant la pàgina en blanc, Verdaguer va copiar una sèrie de lemes o extractes de les Escriptures, de sant Agustí, de la *Imitació de Crist*, etc. Alguns coincideixen amb els lemes de les composicions de *Flors* (altres podrien ser la font de lemes d'altres llibres com *Roser de tot l'any*), però tots responen a la idea de la tribulació o el dolor :

1. «Job»: «Ecce beatificamus eos qui sustinuerunt. / Tenim per benaventurats als qui han suferit. *Job*. 9-11». A les notes del manuscrit inclou la traducció.

2. «Flors de Mira-Cruz», LIII: «Taedeat me, dulcis Jesu, gaudere sine te: et delectet contristari pro te. *St. Agustí*.»

3. «Flors de Mira-Cruz», LXIV: «Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo, consolationes tuae laetificaverunt animam meam. *Salm 93*.»

4. «Flors de Mira-Cruz», LXXXV: «Ignis probat aurum, tentatio virum. *Eccl.*, 5.»

5. «Flors de Mira-Cruz», XLVII: «Si vis regnare mecum, porta crucem mecum. *Im.*»

Un altre manuscrit, el 1463/10 (abans BC 1463-X, òlim 1463-IV, caps), consta de còpies de sentències de diversos autors: un quadern de vint fulls ratllats, setze dels quals estan escrits —amb lletra dels anys 80 i 90—, més quatre fulls blancs. Al f. 15r i 15v apareixen algunes dates —«Mensajero del C. De J. / Set 1894» i «Novembre 94»— que ens el situen en el període del nostre interès. Volem destacar d'aquest la idea de confegir un diccionari d'autors *ad usum*. Només en transcriurem un model per deixar constància d'un sistema recurrent en Verdaguer:

[f. 13v] Lacordayre

Lo Malheur es lo sol moment en que s pot fer alguna cosa per los amich hant elevés.

Val mes sufrir salvantse que gosar perdentse

Les virtuts que ornan la terra son germanes de les virtuts q. poblan lo cel

Tot lo q. Deu ha fet es immortal de natura seva, y no s pert pas una virtut en la terra com no s pert un astre pel cel

Res es tan comanadis / contagios com la virtut que arriba al estat d amor

Lo be ha rebut de Deu aqueixa admirable elasticitat, que l parteix y multiplica sens disminuirlo y que cayent a la ma dreta [f. 14r] torna á la ma esquerra, semblant a l'oceá que reb totes les aygues de la terra, perque les torna totes al cel.

Cal saber baixar davant dels homes per elevarse davant de Deu.

Sias ben dols y ben humil: tot se repara ab aqueixes dues virtuts,
res sense elles

A més a més de la citació continguda al pròleg —«L'infortuni, diu lo P. Lacordaire, és lo vestit més hermós amb que l'home es pot endiumenjar, i els enemics no saben pas lo que es fan quan nos lo posen.»— que hem esmentat més amunt, també cal comentar el poema «Avall com l'aigua», de la secció «Esplais» de *Flors del Calvari*, que porta el lema «Cal saber baxar devant dels hòmens per saber pujar devant de Deu. / Lacordaire». Al llibre que Verdaguer posseïa i que es conserva a la Biblioteca de Catalunya —P. LACORDAIRE [Jean Baptiste Henri (1802-1861)], *Pensées choisies du...*, Extraites de ses oeuvres et publiés sous la direction du R. P. Chocarne (5a. ed., París: Lib. Poussielgue, 1886, vol. I)—, del capítol dedicat a la humilitat, el poeta n'extreu amb traducció literal la citació: «Il faut savoir descendre devant les hommes pour s'élever devant Dieu» (p. 360). A més, al ms. 381/2, f. 52-53, de *Flors del Calvari*, escrit de mà de Verdaguer, trobem «Lacordaire [...] p. 360» darrere el lema en francès del poema. Però no tan sols això, sinó que podem resseguir tots els lemes de la llista copiada del ms. 1463/10, extrets de l'obra de Lacordaire; és a dir, ens permet observar el mode d'obrar i de llegir del poeta a través de les notes que en prenia.²¹ És prou conegut l'afany de Verdaguer per llegir i informar-se i, alhora, per posseir (malgrat que sigui a través d'una còpia) la documentació que necessita o li pot ser útil.²² Aquí actua de la mateixa manera.

També cal destacar, pel seu interès, el ms. 1463/11 (abans BC 1463-XI, òlim 1463-V, caps), amb còpia de sentències de diferents autors ordenades per temes: és un quadern abecedari de vint-i-tres folis amb lemes en llatí, amb lletra gran —pròpia dels anys 90—, però amb diferents tintes negres conseqüència de ser un recull-diccionari que Verdaguer va anar fent. Marca un treball constant de recerca i de vo-

21. LACORDAIRE, [Juan Bautista Enrique Domingo], *Pensées choisies du...*, Extraites de ses oeuvres et publiés sous la direction du R. P. Chocarne, 5a ed. París: Lib. Poussielgue, 1886, Vol. I, R. 8.881. Al capítol sobre «Malheur»: «Le malheur est le plus beau vêtement que l'homme puisse porter, et les ennemis ne savent pas ce qu'ils font en vous en couvrant.» (p. 284); «Le malheur est le seul moment où l'on puisse quelque chose pour des amis haut élevés.» (p. 287); al capítol «Souffrance»: «Il vaut mieux souffrir en se sauvant que jouir en se perdant.» (p. 295); al de «Vertu»: «Les vertus qui ornent la terre sont soeurs des vertus qui peuplent le ciel!» (p. 305); «Tout ce que Dieu a fait est immortel de sa nature, et il ne se perd pas plus une vertu dans le monde, qu'il ne se perd un astre dans le ciel.» (p. 307); «Rien n'est contagieux comme la vertu arrivée à l'état d'amour.» (p. 312); al de «Bien, mal»: «Le bien a reçu de Dieu cette admirable élasticité, que le partage le multiplie sans l'amoindrir, et que, tombant dans la main droite, il rentre dans la main gauche, semblable à l'Océan qui reçoit les eaux de la terre, parce qu'il les rend toutes au ciel.» (p. 324); i al de la «Humilité»: «Il faut savoir descendre devant les hommes pour s'élever devant Dieu.» (p. 360); «Soyez toujours bien doux et bien humble; tout se répare avec ces deux vertus, rien ne répare leur absence!» (p. 361).

22. Recordem les còpies del *Llibre d'Amic e Amat*, abans citades, o els passatges de diversos autors sobre el mite *L'Atlàntida* escampats entre els papers del poeta (ms. BC 374-IV, amb la transcripció manuscrita del *Crítias* de Plató o la còpia de la *la Metamorfosi* d'Ovidi...), o encara els reculls d'informació oral sobre els llocs de la llegenda dels patrons Llucià i Marcia del ms. 381 de la BC (alguns exhumats per Ricard Torrents com a apèndix a l'edició del poema *Dos màrtirs de ma pàtria o siga Llucià i Marcia*. Vic: Eumo Editorial, 1995, p. 253-257). Amb un llarg etcètera.

luntat de recopilar tot el material necessari per dur a terme les obres: forma part això de l'ofici o la professionalització de l'escriptor?, d'un determinat model d'escriptor?, d'escriptor modern? Actua així en tots els camps d'interès: per exemple, el de la cultura popular, amb llistes i recopilacions de cançons populars.

Els epígrafs sota els quals el poeta va recol·locant les frases —alguns amb una sola màxima, d'altres amb cap i la majoria amb una sèrie triada, cosa que assenyalava la manca de compleció i el caràcter de tasca en procés— són els següents: «Amor, Alegria, Amistat, Cel, Convit, Creu, Deu, Eucaristia, Humilitat, Jesus, Llagues, Llagrimes, Maria, Mon, Mort, Oració, Passió, Penitència, Pobresa, Puresa, Rich, Sanch de Jesucrist, Sants, Stultitia, Solitu[d]o, Temps, Tribulacions, Vida». En transcrivim algun com a mostra d'aquesta manera de procedir de Verdager —tot conservant la disposició de l'autògraf i la seva grafia, i fent una tria d'aquells on es troben diversos lemes de les composicions de *Flors del Calvari*.

[f. 1r] [A] Amor

Amorum S. Bern. Amor de Deo triumphat id

Amor dignitatis nescius. S. Bern.

Ympossibile est flammis circumdari, et non ardere. S. Cebriá

A alido amatore preventa sum. S^a Agnes

Excessus doloris Excessus amoris. S. Bonav.

(proba)

Ubi est amor, ibi non est labor, sed sapor. S. Ber.

Ynis consumaris est

Quod sufficebaat redemptioni non suft amori. S. Cris...?

Coelum et terra et omnia mihi ducunt, ut amem te. S, Ag.

Amans Volat. Ymit p. 136

Cantem canticum amoris id. 137

Sine dolore non vivitur in amore id. 138 [«Penes dolces»]

Duo sunt amores, mundi et Dei, si Mundi amor habitet non est qua intret amor Dei; recedat a. m. et habitet Dei S. Ag.

Non recusatur labor, si adest amor, quoniam qui amat non laborat S. Au.

Amor excessibus vivit. Bícart de Sau Victor

Amor facit insanive - fa bogeries - dita antiga

[f. 3v] Creu

Per te me recipiat, qui per te me redemit. S. Andreu

Ego, ego ipse consolabor vos. Ysa. 51, 12 [«Al Crucifix»]

Piorans quia longe factus est á me consolator. Tren. 1, 16

Consoladores onerosi omnes vos estis. Job, 16, 2

Consolationes tuae laetificaverunt animam meam. Salm 93

[«Flors de Mira-Cruz», LXIV]

[f. 11v] Llagrimes

Beati qui nunc fletis, quia ridebitis. Luc. 6, 21 [Lema del llibre, en català]

[f. 13v] Mort

Mori lucrum [«Crucíferes», XIII]
 Cum dederit dilectis suis somnum. S. 76
 Sicut flos foeni ~~ma~~ transibit. Ep. S. Jacob
 Gravim fatent divitum corpora. Un autor prep. per la mort. S. Liguori, cons. 1
 Ympares nascimur, pares morimur. Seneca
 Non putabam tam dulce esse mori. Suarez
 Yte, pedes; parum a paradiso distamus. Cardenal
 Buffens al veure l patibul hont lo mataren
 Non potest male mori qui bene vixit. S. Ag.
 Yn hoc fallimur quod mortem prospicimus procul.
 Vida de B. Diego. 104
 Contra vim mortis non est medicamen in hortis

[f. 21v] Tribulacions

Per multas tri^{es} oportet nosintrare in regnum Dei S. Pau
 Omnes qui pie volunt vivere pers. patientur Act.
 Probasti nos Deus; igne non examinasti sicut examitur arsentum. S. 55-10
 Transivimus per ignem et aquam et eduxisti nos in refrigerium.
 Ego, quos amo, arguo et castigo Apoc. C. 3-19 [«Santa Teresa »]
 Vicit homo (Job) in stercore; victus est (Adam) in paradiso. S. Ag.
 Yn quantum gravaris, in quantum lucraris. S. Ber. [«Crucíferes», V]
 Si compatimur et conglorificabimur. S. Pau
 Si commortui sumus et convivemus. id [«Com Vós»]
 Non sunt condigne passiones huyus temporis. & [«Les dues coronas»]
 Nunch laboret in terra, ut postea regnet in caelo. S. Ag.
 Nisi granum frumenti cadens in terram, mortum fuerit, ipsum solum manet:
 si autem mortuum fuerit, multum fructum affert
 Multae tribulationes justorum: et de omnibus his liberabit eos Dominus. S. 33
 Qui in cunctis deliquimus, in cuncis ferimur. 3 N (?) de Mart.
 Sine dolore non vivitur in amore ? Kempis [«Penes dolces»]
 Justitia in tentationibus floret, in prosperitatibus autem mortua est. S. Chri-
 sost.
 Deus miscet tribulationes gaudiis terrenis, ut tribulationem sentientes et
 amaritudinem, discamus aeternam desiderare dulcedinem. S. Ag. [«Flors
 de Mira-Cruz», XXXIII]
 Nihil dulcius quam inter amaritudines huyus vitae Divinae dulcedini in-
 hiare. S. Ag.
 Christi rubescens sanguine - Aculeos mutatosis
 Himne de Vesp. Del reso Spinee Coron.

Al fons verdaguerià de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, sota l'epí-
 graf posat pels arxivers «6 Comentaris de Sants. Textos Sagrats», hi ha folis d'a-
 questes característiques. Rosalia Guilleumas²³ els descriu així: «en una fulla guar-

23. GUILLEUMAS, *op. cit.*, p. 31.

dada a l'Arxiu Històric de Barcelona, que, juntament amb altres set, contenen, en lletra de diverses èpoques, una llarga sèrie de versicles i breus fragments de diversos autors religiosos i, especialment, de les Sagrades Escripures, que devien servir-li de lemes per a les seves composicions poètiques.» La diferència és que es tracta d'un recull factici de fulls solts d'èpoques diferents, cosa que ens pot confirmar que l'a-fany de Verdaguer de copiar i de tenir a l'abast aquest material travessa tota la seva carrera literària, des d'*Idil·lis* a *Al Cel*.

Paraules de tancament

Els lemes i les citacions, ho dèiem al principi, diuen molt del text (pistes de lectura, fonts de lectura...), demostren la cultura del poeta i ofereixen al lector una informació complementària que no s'ha de passar per alt.

Segons reporta Rosalia Guilleumas evidentment respecte de Ramon Llull, Josep Carner va escriure l'any 1903²⁴ una frase que ens servirà per comprovar l'abast del que hem anat exposant, malgrat que no es refereixi a *Flors del Calvari*:

Lo primer qu'arrivà fins a mi de Ramón Lull en la simplicitat de la meua infantesa foren els lemes dels *Idil·lis* den Verdaguer.

Les notes que hem ofert permeten de concedir un paper destacat als lemes i citacions d'un llibre com *Flors del Calvari*, sobretot tenint en compte el treball constant que hi ha darrere i que Verdaguer havia realitzat prèviament o simultània a la feina de composició dels poemes. Les considerem tan sols uns apunts per començar a estudiar realment l'aportació que féu el poeta amb la publicació del llibre l'any 1895 i l'impacte amb què van rebre els seus coetanis un conjunt de composicions ben travades i temàticament estructurades a partir de les notes prologals i de les frases-sentències-màximes que, extretes d'autoritats religioses reconegudes, donen més unitat a la intenció de Verdaguer de crear quasi un tractat poètic sobre el sofriment cristià —també, i especialment, el propi—.

24. Josep CARNER, «Benvingut siga el Beat Ramón Lull entre nosaltres», *Catalunya*, 30 de desembre de 1903, p. 556; fragment extret de Rosalia GUILLEUMAS, *op. cit.*, nota 10.